



НОМИНАТИВ ФАОЛИЯТНИНГ ЛИНГВОКОГНИТИВ АСОСЛАРИ ҲАҚИДАГИ ТАРИХИЙ ҚАРАШЛАР ҲАҚИДА

Раҳимов Аброр Аҳмадович,

Самарқанд давлат чет тиллар институти докторанти

Калит сўзлар: лингвокогнитив қобилият, инсон, материалистлар, реалистлар, тил, тафаккур.

Тил ва тафаккур ҳамкорлиги туфайли инсон ўз атроф муҳитидаги нарса ва ҳодисалар ҳақида маълумот тўплаш, улар ўртасидаги алоқани аниқлаш, бир-бирини тақозо этувчи муносабатлар силсиласини ҳиссий идрок этиш орқали реал борлиқнинг ментал муқобили бўлган тушунча ҳамда унинг лисоний ифодаси бўлган номлар тизимни вужудга келтиради. Шу нуқтаи назардан қаралганда, номлар инсонга инъом қилинган тил ва тафаккур ҳамкорлигини ўзида мужассамлантирган ливокогнитив қобилиятнинг дастлабки татбиғи ва изчиллигини акс эттиради.

Ном ва номланувчи объект муносабати асосида вужудга келадиган билим ҳақида ишончли маълумот олиш истаги инсоният илмий фаолиятининг дастлабки босқичларидан буён тадқиқотчиларни ўзига жалб қилиб келаётган бўлса ҳам, улар замиридаги барча "қоронғи" нуқталар тўлалигича ёритилган деб бўлмайди. Н.Алефиренко қайд этганидек, "ҳозирга қадар тилшуносликда сўзнинг ифодаловчи ва ифодаланувчи қисмлари ўртасида бирикишнинг қандай содир бўлиши ҳақида аниқ бир изоҳ юзага келган эмас" (Алефиренко 2005: 8).

Инсоншуносликка доир фанлар учун бирдек оғриқли бўлган ушбу муаммоларнинг ечимини топиш истаги тадқиқот объектга нисбатан ёндашувларнинг даврий алмашинувиға ҳам сабаб бўлганки, тилшуносликда бундай ўзгаришларни дастлабки таълимотларда тилнинг моҳиятини идрок этишнинг муҳим шарти сифатида инсоннинг ички дунёсига мурожаат қилишнинг белгиланиши, кейинги

босқичларда эса, тилнинг моҳиятини бевосита лисоний тизими ва уни ташкил этувчи элементлар тавсифи орқали очишга даъватлар мисолида кўзга ташланади (Кубрякова 2004:33).

Замонавий тилшуносликнинг турли даврларида ўз устуворлигига эга бўлган ушбу тамойиллар хусусида баъзан ижобий, баъзан салбий муносабатлар билдирилаётган бўлса ҳам, уларнинг туб негизида инсон тилига хос жумбокли нуқталарни очишга хизмат қила оладиган тадқиқот тамойилларини тақдим этиш мақсади ётгани муқаррардир. Бинобарин, фан-табиат, жамият ва тафаккурнинг объектив қонуниятлари ҳақидаги билимларнинг тўхтовсиз ривожини ўзида акс эттирувчи поғонали тизим бўлгани боис, у доимий равишда янгича қарашлар билан бойитиб боришни талаб қилади. Кейинги йилларда тилнинг систем-структур тадқиқи орқали ундаги бирликлар инвентаризациясидан нарига ўтиб бўлмаслиги каби танқидий фикрларнинг тобора кескин тус олиши ҳам тилшуносликнинг ўз объектига янгича кўз билан қараш вақти етиб келганидан далолат беради.

Ана шудай истак ва интилишлар тилни лингвокогнитив тамойиллар асосида тадқиқ қилиш ташаббусининг кун тартибидан ўрин эгаллаши учун замин яратди. Бу орқали инсон ва борлиқ ҳамда инсонлараро муносабат учун хизмат қиладиган тил тизимини инсоннинг ақл-заковати, интеллектуал салоҳияти ва лисоний қобилияти билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этиш талаби қўйилди. Унинг асосий вазифаси сифатида эса "инсон томонидан тилни ўзлаштириш механизмлари ҳамда бу механизмларнинг



таркибини системавий тасвирлаш ва тушунтириш" орқали "оламни билиш жараёнида юзага келадиган мантикий (ментал) структураларнинг лисоний ифода топишини таъминловчи механизмлар камровидаги услуб ва воситалар тадқиқи" белгиланди (Сафаров 2006:14).

Ўз навбатида бу борлиқ, инсон тафаккури, тил муносабати билан боғлиқ антик даврдан буён муҳокама қилиниб келинган инсон ақл-заковати, тилининг туғма асослари, билиш, идрок қилиш билан боғлиқ мантикий-рухий ҳаракатлар ҳақидаги қарашлар муҳокамасига қайта мурожаат этиш баробарида, уларни замонавий фан ютуқлари асосида ривожлантириш учун қулай имкон яратди. Шу асосда тилни ўз қобигига ўралган ёпиқ тизим сифатида эмас, балки инсон тафаккурида кечадиган, унинг маиший турмуши ва жамиятдаги ўрни каби барча ментал жараёнларга олиб кирадиган билим манбаи сифатида баҳолаш аънанаси шаклланди (Кубрякова 2004:11).

Тилни лингвокогнитив тамойиллар асосида тадқиқ этишнинг ташаббускори бўлган Ноам Хомский ўзининг лисоний рационаллик ғояси учун инсонга хос туғма қобилиятни асос қилиб олиши тарихий-фалсафий талқинларда олам ва одам муносабати муҳокамасида марказий ўринда турган кўпгина масалаларни сарҳисоб қилишга ундайди. Бинобарин, бу тушунчанинг фанга қандай мақсадда олиб кирилганлигини билмай туриб, когнитив тилшунослик тақдим этган тамойиллар мақсадини ҳам тўлақонли англаб бўлмайди.

Тилни инсон лингвокогнитив фаолияти билан алоқадор барча ментал жараёнларга олиб кирувчи билим манбаи ва билиш воситаси сифатида баҳолаш, энг аввало инсон номинатив фаолиятини вокелантирувчи лисоний ва когнитив воситаларни белгилаб олиш талабини қўяди. Бинобарин, инсонни борлиқ билан, шунингдек, у ҳақидаги билим билан боғлайдиган дастлабки лисоний восита номинатив фаолиятдир. Шундай экан, ушбу фаолият ҳақида тўлақонли

тасаввурга эга бўлишнинг муҳим шартлари, бир томондан, инсоннинг билиш, идрок этиш жараёни ва ушбу жараённи ташкил этувчи рационал марказ (тафаккур) ва унга ташқи борлиқ ҳақидаги маълумотларни етказиб берувчи когнитив воситалар ва улар фаолияти ҳақида тасаввурга эга бўлишни, иккинчи томондан, ушбу когнитив воситалар орқали ҳосил қилинган ментал структураларга лисоний қиёфа бахш этувчи лингвокогнитив механизм ва воситалар фаолияти ҳақида билимга эга бўлишни тақозо этади.

Ана шу икки шарт ўз-ўзидан инсон моҳиятини белгиловчи ақл-идрок, лисоний қобилият ҳамда номинатив фаолият тадқиқи борасида тўпланган тажрибаларни жамлаш, сарҳисоб қилиш билан бирга, ушбу тажрибаларни замонавий тилшунослик тамойиллари ва миллий тилшунослик талаблари асосида баҳолаш заруриятини келтириб чиқаради. Шу боис ушбу мақолада нарса ва номга доир қадимий талқинларда илгари сурилган лингво-фалсафий ғояларни таҳлил қилиш асосида замонавий когнитологлар эътироф этган туғма қобилият масаласи ҳақида мулоҳаза юритишни лозим топдик.

Манбаларда эътироф этилишича, антик давр юнон файласуфларининг биринчи авлод вакиллари дунё ва ундаги ҳаётнинг пайдо бўлишига олиб келувчи илк ибтидо табиат ва табиий унсурлар деб ҳисоблашгани боис, эрадан аввалги 600-450 йиллар оралиғида ушбу муаммолар ҳам натурфалсафий тамойиллар асосида изоҳланган (Скирбекк, Гилье 2002: 57). Бунинг далили мазкур даврга оид нарса ва ном муносабатига доир қарашларда ҳам ўз ифодасини топган. Масалан, Гераклитнинг (э.а. 540-475) ҳар бир нарсага хос табиий хусусият уларнинг номида ўз ифодасини топади, номлар нарсаларнинг соясидир деган фикри; Августиннинг номларнинг нарсадан ташқарида мавжуд эмаслиги, инсон номлар воситасида нарсани ўзига бўйсундириши, бу жараён нарсаларнинг инсон ҳиссиётига юмшоқ ёки қаттиқ таъсири орқали намоён бўлиши (масалан,



нарсанинг хоссаси юмшоқ бўлса, у ҳолда номлар ҳам *mel* (асал) сўзидаги каби юмшоқ товушлар билан ифодаланиши, аксинча, қаттиқ хусусиятли бўлса, асге (аччик) сўзидаги каби қаттиқ товушлардан ташкил топиши) ҳақидаги мулоҳазаси шулар жумласидандир (Античные теории языка... 1936:52-54; Шулежкова 2008: 20, 23).

Бу нуқтаи назарга кўра, дунё ва ундаги ҳаёт манбаи, шу жумладан, нарса ва ном муносабати орқали ўз ифодасини топган маъно-моҳиятни вужудга келтирувчи асос ҳам табиатдир. Борлиқнинг муносабатини бегилувчи ушбу манба инсонни табиий қобилият соҳиби сифатида шакллантиргани ҳолда, ўз атрофидаги нарса ва ҳодисаларга хос табиий хусусиятларни ҳиссий идрок этиш ва лисоний ифодалашга имкон яратади. Шунинг учун ҳам у номларнинг бевосита ижодкори эмас, балки нарса ва ҳодисаларда табиий ҳолда мавжуд бўлган номинатив белгиларни ҳиссий англаган ҳолда вербаллаштирувчи - ижрочи сифатида намоён бўлади. Номларда эса ушбу табиий асос қарғиш ва дуоларнинг инсон руҳияти, ҳатто тақдирига таъсир этиши орқали намоён бўлади.

Эрадан аввалги 450 йиллардан кейинги даврларда иккинчи авлод файласуфлари натурфалсафий қарашларни чуқур таҳлил қилиниши натижасида авлодлар ўртасида фикрий зиддиятларнинг сабаби инсон тафаккури, фикрлаш фаолиятини ҳисобга олмасликдир, деган хулоса юзага келади. Шу асосда натурфалсафий тамойиллар ўз ўрнини антропоцентрик тамойилларга бўшатиб бера бошлайди. Мазкур фалсафий дунёқарашнинг дастлабки ташаббускорлари софистлар бўлиб, улар ўз изланишларини Протагорнинг: "Инсон жамики нарсаларнинг мезонидир", - деган фикри атрофидаги моҳият атрофида олиб боришади.

Бундай изланиш натижалари софистларнинг йирик вакилларидаан бўлган Гермоген натурфалсафий қарашларни рад этгани ҳолда, "нарса ва

номлар ўртасида ҳеч қандай табиий мувофиқлик мавжуд эмас, балки улар ижтимоий келишиш, ахдлашиш асосида вужудга келган бирликлардир", - деган хулосасида; Демокрит эса (э.а.460 й.) номлар ўзаро келишувдан ташқари халқнинг урф-одати, дунёқарашини ўзида акс эттиради, шу боис, нарса ва номлар ўртасида: а) кўп маънога эга бўлган битта сўз воситасида турлича нарсаларни ифодалаш мумкинлиги (омонимлиги); б) муайян бир предметнинг бир неча номга эгалиги (синонимлиги); в) муайян бир нарсани ифодаловчи сўз маъноси ва номларининг даврий ўзгариб туриши (масалан, Аристокль исмининг Платон тахаллусига алмаштирилиши); г) баъзи нарсалар орқали англашиладиган тушунчаларнинг алоҳида номга эга эмаслиги каби номувофиқликлар кузатилиши (Античные теории языка и стиля, с. 51-57; Шулежкова 2008: 20) ҳақидаги мулоҳазаларида ўз ифодасини топади.

Ижтимоий келишишнинг қай йўсинда содир бўлишининг изоҳталаблиги баъзи файласуфларнинг тўғридан-тўғри диний ривоятларга мурожаат этилиши орқали бу масалани изоҳлашга уринишига ҳам сабаб бўлади. Масалан, Платоннинг (э.а.427-347) қайд этишича, номлар "ономатотэт" деб аталадиган ижодий жамоа томонидан яратилиб, "диалектик"ларга, яъни ушбу номларни муҳокама қилувчи гуруҳга тақдим этилади ва улар тасдиғидан ўтган номлар сўз усталари томонидан оммалаштирилади (Рождественский 1990:7-8).

Гарчи бундай изоҳлар ўзининг реал асосига эга бўлмаса-да, нарса ва ном муносабати тавсифида ижтимоий келишувнинг кун тартибидан ўрин эгаллаши ва бу борадаги кейинги муҳокамаларда инсон омилининг марказий ўрин эгаллашига сабаб бўлиши унинг илмий аҳамиятини белгилайди. Бинобарин, лисоний тадқиқотларнинг инсон омили билан боғланиш ибтидоси ана шу қарашлардан бошланади. Нарса ва ном муносабатини антропоцентрик



тамойил асосида изоҳлаш масаласининг кун тартибидан ўрин эгаллаши кейинги изланишларда ўз-ўзидан яна бир мауаммога, яъни инсонга хос билиш имконияти ва руҳиятини вужудга келтирувчи манба масаласига ойдинлик киритиш талабини қўяди. Айни масала тавсифи антропоцентрик тамойил тарафдорлари ўртасида фикрий зиддиятларни юзага келтиради. Бундай фикрий зиддиятлар, айниқса, Платон ва Аристотель қарашларида яққол кўзга ташланади.

Платон бу масалага инсон онгида ғояларнинг табиий ҳолда мавжудлиги ҳақидаги қарашидан келиб чиқиб баҳо беради. Инсон билиш фаолиятининг рационал тамойили номини олган ушбу тамойилга кўра, бола борлиқни идрок этишида уни ҳиссий англаш асосида эмас, балки онгида туғма ҳолда мавжуд бўлган билиш имконияти(ғояси)ни ишга солиш, уйғотиш орқали ўз мақсадига эришади. Аристотель эса инсон гносиологик фаолиятида эмпирик билиш етакчи мавқега эгалигини, чунки у борлиқдаги объектлар ҳақида ҳиссий тасаввур ва тажрибага таянган ҳолда билим ва тушунча ҳосил қилишини қайд этади (Швырев 1988: 17).

Гарчи Аристотель дунё манзарасини иерархик поғоналардан иборат тизим сифатида тавсифлагани ҳолда, ушбу тизимнинг энг юқори нуктасида соф актуаллик (яъни Худо)нинг ўрин эгаллаши, ундан кейин инсоният, ҳайвонот, наботот, ноорганик нарсалар, соф потенциаллик кабиларнинг ўрин олишини эътироф этган бўлса ҳам, ушбу тизимдаги илоҳий кудрат таъсирини яратувчанлик билан чегараланишига урғу беришга ҳаракат қилади. Мазкур мақсад, айниқса, унинг "Аналитика" номли рисоласида инсонга хос тафаккур руҳининг бошланғич асоси сезгилар экани ва унинг тадрижий тақомилига доир мулоҳазаларида яққол намоён бўлади. Унда қайд этилишича, "Барча жонзотлар учун умумий ва туғма асосга эга бўлган ҳиссиёт (ёки сезгилар) билиш жараёнининг

ибтидоси ҳисобланади. Бироқ бу восита, бошқа жонзотлардан фарқли равишда, инсонда ҳиссий англаш тарзида фаоллашади. Айнан ҳиссий англаш воситасида яна бир қоблият, яъни хотирлаш ва хотира шаклланади. Хотиранинг муттасил такрори натижасида эса тажриба вужудга келади. Ўз навбатида, тажриба билим ва кўникма учун ибтидо ҳисобланади" (Аристотель 1952:286-288).

Келтирилган мулоҳазадан маълум бўладики, инсон ақли ва билиш фаолиятининг бошланғич фазаси ҳиссиёт бўлиб, ушбу восита туфайли у хотирага эга бўлади, тажриба ва билим ҳосил қилади. Ўз навбатида, ҳиссий билиш инсонга берилган илоҳий инъом бўлиб, ушбу билиш воситасининг ривожини инсон ташаббуси, билимга интилиши туфайли ривожланади. Платонча рационал талқинда эса инсоннинг борлиқ билан муносабати унинг онгидаги туғма қобилиятни ишга солиш, уйғотишга асосланади. Бу талқинга кўра, олам икки таркибли, яъни: ғоялар ва ҳиссий (моддий) оламлардан иборат бўлиб, ушбу икки оламнинг муайян вақт мобайнида туташуви инсон ҳаётида акс этади. Инсонни ғоялар олами билан боғловчи восита эса руҳдир ва у туғилганидаёқ ғоялар руҳи билан дунёга келади. Шу боис ҳиссий тажрибани тил воситасида ифода этиш ва билим ҳосил қилиш инсонда мавжуд бўлган туғма ғояларни хотирада уйғотиш, қайта жонлантириш демакдир (Скирбекк, Гилье 2002: 96).

Платон тавсифидан ўрин олган туғма тамойил ва руҳ феноменининг инсон лисоний фаолияти аҳамиятига доир кейинги тадқиқотларда ўз изчиллигини топганлиги В.фон Гумбольдт таълимотидан маълум. Бироқ ушбу талқиндаги инсоннинг номинатив фаолиятини бошқарувчи куч сифатида руҳнинг эътироф этилиши, инсонга хос туғма асосли қобилиятнинг борлиқ объектларидаги ғоялар силсиласи билан мувофиқлашуви масаласи натурфалсафий қарашлар таъсирини акс эттиради. Шунинг учун ҳам Аристотель ўз эмпирик



қарашлари орқали Платонча инсон лисоний ижодкорлигини чеклашга уринишларни бартараф этишга ҳаракат қилади.

Билишнинг рационал ва эмпирик тамойиллари ўрта аср Шарқ ва Ғарб илмий тафаккурининг шаклланишида ўз таъсирини ўтказганлиги маълум. Хусусан, илк ўрта асрларда вужудга келган араб халифалиги даврида юнон файласуфлари асарларининг араб тилига таржима қилиниши юнон илмий ғояларининг Ўрта Осиёда кенг ёйилиши учун замин яратди. Бу ҳолат, бир томондан мусулмонларнинг муқаддас китоби "Қуръон"да баён этилган дунё манзараси билан "хорижий фанлар"да илгари сурилган ғоялар ўртасида тўқнашувларнинг вужудга келишига олиб келган бўлса, иккинчи томондан, инсон ақли, унинг билиш, идрок этиш қобилияти ва бу жараёнда мантикий мушоҳаданинг ўрни ҳақидаги фалсафий қарашларни ислом фалсафаси билан уйғунлашган ҳолда ривожлантирилишига хизмат қилди. Ўз навбатида, ушбу саъй-ҳаракатлар "Фалсафа тарихи"нинг муаллифлари таъкидлашганидек, "эллинистик мероснинг тамомила йўқолиб кетишидан сақлаб қолиши ва 16-17 асрларга келиб Европа фанида юз берган инқилобий ўзгариш"ларда ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлади (Скирбекк, Гилье 2002: 235-240).

Дарҳақиқат, ишнинг мазкур қисмида сўз юритаётган борлиқнинг ономосиологик тасвири билан бевосита боғлиқ инсон билиш фаолиятини вужудга келтирувчи когнитив воситалар ҳақида юнон фалсафасида илгари сурилган илмий қарашларни изчил ривожлантириб, дунё илмининг умумий мулкига айланишида буюк бобокалонларимизнинг хизматлари бекиёсдир. Ўз замонасидаёқ ана шундай эътирофга сазовор бўлган бобокалон алломалардан бири Абу Наср Форобийдир. У антик файласуфлар илмий ғояларини чуқур ўзлаштирган ҳолда, уларни ислом фалсафаси тамойиллари асосида уйғунлаштирган ва ривожлантирган олимлардан эди.

Форобийнинг фикрича, "Вужуди мумкин"нинг мавжуд бўлиши учун сабаб керак. "Вужуду вожиб", яъни зарурий вужуд моддий ва мавҳум нарсалар (Вужуди мумкин)нинг пайдо бўлиши учун биринчи сабабдир. Ўз навбатида, "Вужуду вожиб" фаол ақл тимсолидир. Инсон эса ўзлаштира ақл соҳиби бўлиш билан бирга, умуминсоний ақл бўлган фаол ақлнинг объектлашган кўринишидир. Бир сўз билан айтганда, у Тангри ақлининг ердаги вакилидир" (Сирожиiddинов 2011: 117-122).

Ўз навбатида, инсон ушбу илоҳий ибтидо туфайли билиш, англаш руҳияти билан дунёга келади ва шу боис у туғмадир. У "Ақл ва фан ҳақида" номли рисоласида туғма ақлнинг тадрижий тақомили ҳақида қуйидагиларни таъкидлайди: "Туғма ақл шундай ақлки, у инсонга дастлабки билимини сезгилар воситасида ҳосил қилиш имконини беради. Ақлнинг иккинчи тури эса қалбнинг шундай қисмики, мазкур қисм муттасил такрорлаш, муайян нарсаларда қандайдир машғулотлар бажариш орқали маълум вақт оралиғида малака ва тажриба ҳосил қилиш асосида нимани маъқул кўриш ҳамда нимадан ўзини сақлаш хусусида ишончли илмий ибтидо ва мушоҳадали билим ҳосил қилиш имконини яратади". (Фараби 1975: 7-9).

Келтирилган фикрдан маълум бўладики, Форобий сезгиларни Арестотель сингари билиш жараёнининг бевосита ибтидоси сифатида талқин этиш йўлидан бормайди. Унинг назарида сезгилар туғма ақлни юзага чиқарувчи бошланғич асос, қувват сифатида хизмат қилади. Бинобарин, инсон дунёга келиши билан унда ғизоланувчи (озикланиш хоҳиши), сезги (туйғу), майл, хаёл ва ақл қувватлари кетма-кетликда вужудга келади (Форобий 2012:30). "Ташки дунёдан бўладиган таъсир туфайли туйғу (сезги) қувватларида турли-туман жинслар юзага келади; беш асосий сезги аъзолари туфайли сезиладиган турли-туман турлар пайдо бўлади, улар асосий сезги қувватларида бир-бири билан бирлаштирилади. Бу



қувватда майдонга келадиган туйғулар мутахаййила қувватида тахаййулнинг кўринишлари (русум) каби юзага келади. Шу билан ҳиссий туйғулар ғойиб бўлганда ҳам улар хотирада сақланиб қолади. Мутахаййила қуввати баъзан уларни бир-биридан айирмоқ, баъзан эса бир-бири билан бирлаштирмоқ борасида тур жиҳатдан бениҳоя таркибда бўлади" (Форобий 2012:40).

Демак, сезгилар ташқи дунёдан бўладиган таъсир туфайли уларнинг ҳиссий образини ақлга етказиб бериш орқали ақлий (идрокий) билиш босқичини шакллантиради. Ҳиссий билиш сезги (туйғу), идрок (мутахаййила), тасаввур (тахаййул) каби қувватлар ҳамкорлигига таянади. Бу жараёнда сезгилар (туйғулар) нарса ва ҳодисаларнинг алоҳида белгилари (турли-туман жинслари) ҳақида ахборот олиш имконини яратади. Идрок (мутахаййила) эса сезгилар воситасида аниқланган белгиларни умумлашма образларни яратиш, белгилар тизими сифатида яхлитлашга хизмат қилади. Тасаввур (тахаййул) объектга хос ҳиссий туйғулар асосида юзага келган идрокий образни объект билан боғлиқ бўлмаган ҳолда гавдалантириш, намоён этиш имкониятини яратади.

Шунингдек, ушбу талқиннинг ўзига хослиги илоҳий асос бўлган фаол ақл ва инсон ақли ўртасидаги муносабат тавсифида кўзга ташланади. Зеро, унинг наздида фаол ақл инсонни ўз измида ушлаб турувчи, уни бошқарувчи илоҳий кучни эмас, балки инсон ақлий фаолияти учун бирламчи асос бўлган ибтидони белгиловчи манбани тақозо этади. Форобий томонидан илгари сурилган ушбу қарашнинг у яшаган давр фалсафасида анъанавий эканлигини Нақшбандийнинг "Қўлинг ишда бўлсин, кўнглинг Оллоҳда" деган ҳикматида мужассамланган ғоя мисолида далиллаш мумкин. Зеро, бу ҳикмат орқали инсон зиммасига Оллоҳ ва унинг инъомини ёдда тутиш, ундан оқилона фойдаланиб, ўз меҳнати ва ташаббускорлиги билан ривожлантириш масъулияти юкланади.

А.Нурмоновнинг қайд этишича, Форобий туғма ақлга берган таърифида "инсон дастлабки билимни сезгилар воситасида ҳосил қилади" деб эътироф этганда ҳиссий билиш билан боғлиқ ҳолда шаклланадиган "ички (интуитив) онг"ни назарда тутди. "Ном ва тушунчалар сезги аъзоларимизнинг маҳсулидир. Улар авлоддан-авлодга берилади. Шунинг учун ҳам улар туғма эмас, балки қабул қилинган билимлардир" деганда эса, "ташқи (ҳосил қилинган)" онгни (яъни ақлий билиш босқичини) назарда тутди (Нурмонов 2002:8).

Ўз навбатида, ном ва тушунчалар сезги аъзолари маҳсули эканлиги ҳамда уларнинг авлоддан-авлодга берилиши ҳақидаги мазкур мулоҳаза замирида биринчидан, инсоннинг нарсаларга хос белги-хусусиятларни тушунча ва номлар воситасида мавҳумлаштириш қобилиятига эгалиги, иккинчидан, инсон ушбу бирликлар билан хотира воситасида эркин муомала қилиш, келажак билан боғланиш имконини қўлга киритишига ишора ҳам ётади.

Форобий илмий меросида илгари сурилган қарашлар Ибн Сино изланишларида янада сайқал топади. У ўзидан аввалги файласуфлар талқинида сезгиларнинг инсон гносиологик фаолиятидаги аҳамияти масаласи бир оз бўрттириб юборилганига ишора қилиб, "Фикрлаш ақл билан боғлиқ, ҳиссиёт билан эмас" деб алоҳида эътироф этади. Сўнгра, инсоннинг ҳиссий ва ақлий билиш жараёнлари ҳамда уларнинг ўзаро ҳамкорлиги ҳақида алоҳида тўхталади. Унинг фикрига кўра, "Инсоннинг бирор нарсага кўзи тушганида унинг ҳиссий акси, яъни образи гавдаланади. Бироқ ушбу образ нарсанинг мавҳум моҳиятини эмас, балки нарсанинг шакл-шамойили, ранги-рўйи, ҳолати каби умумий формасини акс эттиради. Агар ушбу нарса кўздан ғойиб бўлса, унинг ҳиссий фомаси ҳам тасаввурдан ғойиб бўлади. Шунга кўра ҳиссиёт нарса формасини узоқ ва тўлиқ сақлай олмаслиги, баъзан унинг фаолияти



хиссий жараён билан чекланишидан далолат беради"(Ибн Сино 1982:215-216).

Ибн Синонинг қайд этишича, "Нарсанинг ҳиссий образи хотирадан билим сифатида мустаҳкам ўрин эгаллаши учун у тасаввур ва фикр билан боғланмоғи лозим. Ҳиссий образнинг тасаввур ва фикр билан боғланиши эса миянинг олд қисмида юз беради. Бунинг натижасида тасаввур ва фикрий образ вужудга келади ва нарса кўздан гойиб бўлганда ҳам ушбу тасаввур ва фикрий образ хотирада сақланиб қолади. Бироқ бу билан ҳам нарса ҳақида тўлақонли маълумот шаклланмайди, бу жараённинг тўлақонли бўлиши учун барча ҳиссий аъзолар нарса билан боғланиши лозим. Зеро, бундай боғланиш натижасида ҳосил бўлган туйғулар мукамал тасаввур ва фикрий образнинг шаклланиши учун замин яратади. Оқибатда нарса ҳақида тажриба ва мулоҳазага асосланган билим ҳосил бўлади (Ибн Сино 1980: 217).

Тил - тафаккур муносабати ҳақида гап борганда, кўпинча тил воситасида фикрнинг рўёбга чиқарилишига эътибор қаратилади, лекин объектив борлиқни идрок этиш бевосита фикрлашдан эмас, балки моддий борлиқни кузатиш ва улар устида муайян рухий амалиётлар бажаришдан бошланади (Языковая номинация 1977. А: 97). Келтирилган

тавсифларда эса сезги, идрок, тасаввур, хотира каби когнитив воситалар ақлий билишнинг бошланғич фазаси сифатида талқин қилинади. Бу нуқтаи назарга кўра борлиқ ва тафаккур ўртасидаги муносабат бевосита эмас, балки дастлаб борлиқни инсон тасаввурига кўчиришга хизмат қилувчи оралиқ (сезги, идрок, тасаввур каби) воситалар иштирокидан бошланади. Шу асосда борлиқ - сезги, идрок, тасаввур, хотира - тафаккур (яъни ақлий билиш) - тил ҳамкорлигидан иборат лингвокогнитив халқа вужудга келтирилади. Инсоннинг борлиқ билан бевосита муносабатини ўзида акс эттирувчи ушбу муносабат билиш жараёнининг бирламчи фазаси бўлиб, унинг лингвокогнитив моҳияти "нарсa - инсон фаолияти - сўз" (ном) узвийлиги орқали ўз аксини топади. Мазкур фаза орқали ўз ифодасини топадиган лингвокогнитив фаолият натижасида эса бирламчи номинатив бирликлар вужудга келади. Билиш, билим ҳосил қилишнинг кейинги, яъни иккинчи фазаси "сўз (ном) - инсон фаолияти -нарсa" узвийлигидаги лингвокогнитив жараён билан боғлиқ бўлиб, бу фаза орқали инсоннинг нарсаларга хос белги-хусусиятларни тушунча ва номлар воситасида лисоний мавҳумлаштириш амалиёти ўз ифодасини топади (Языковая номинация 1977. Б:9).

Адабиётлар:

1. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. - Тошкент, 2012.
2. Алефиренко Н. Спорные проблемы Семантики. - Москва, 2005.
3. Аль-Фараби. О разуме и науке. - Алма-Ата, 1975.
4. Античные теории языка и стиля. - М.-Л., 1936.
5. Арестотель. Аналитика первая и вторая. - Москва, 1952.
6. Гуннар Скирбекк, Ниле Гилье. Фалсафа тарихи. - Тошкент, 2002.
7. Ибн Сина (Авиценна). Избранные философские произведения. - Москва, 1980.
8. Кубрякова Е.С. Язык и знание. - Москва, 2004.
9. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. - Тошкент, 2002.
10. Рождественский Ю. В. Лекции по общему языкознанию. - Москва, 1990.
11. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. - Жиззах, 2006.
12. Сирождидинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари. - Тошкент, 2011.
13. Швырев В.С. Анализ научного познания: основные направления, формы, проблемы. - Москва, 1988.



14. Шулежкова С.Г. История лингвистических учений. -Москва, 2008.
15. Языковая номинация (Виды наименований). - Москва, 1977.
16. Языковая номинация (Общие вопросы). - Москва, 1977.

Rakhimov A. The formation of early linguistic outlook on linguocognitive basis of nominative activity. The article deals with the problem of nomination and the happening process of this phenomenon in the thought, its functioning in the language. The author tries to describe the importance of the human factor in analyzing the language and its nominative units. The main part of the article consists of the description of aforesaid phenomena in the works of antique philosophers and Eastern scientists such as Al Farabi and Ibn Sina (Avicenna).

Рахимов А. Формирование ранних лингвистических взглядов о лингвокогнитивных основ номинативной деятельности. Статья посвящена проблеме номинации, т.е. процессу обозначения и наименования, а также анализу лингвокогнитивной основы вышеуказанных понятий. Автор делает попытку описать важность человеческого фактора в анализе языка и его номинативных единиц. Основное внимание уделено описанию работ античных философов и ученых-энциклопедистов Востока, таких как Фараби и Ибн Сина.
